

माहितीचा अधिकारी अधिनियम २००५

आणि

उपेक्षित घटक

यशदा, पुणे येथील कार्यशाळा दिनांक : ३१ ऑगस्ट २०१२

पूर्वपिठीका :- श्री. रत्नाकर गायकवाड, मुख्य माहिती आयुक्त, राज्य माहिती आयोग, महाराष्ट्र राज्य यांनी दिनांक १८ जून २०१२ च्या आपल्या अर्ध शासकीय पत्र क्र. सीआयसी/बीएआरटीआय व्हारे, समाजातील उपेक्षित घटकांच्या लाभासाठी माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ च्या कलम २६ (१) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने (BARTI) जनजागृती कार्यक्रम सुरु करावा अशी इच्छा व्यक्त केली होती. त्यांना पुढीलप्रमाणे अपेक्षित होते.

“ समाजातील दुर्बल घटकांमध्ये या अधिनियमाबाबत जागृती निर्माण करण्यासाठी, मी आपणास (बीएआरटीआय) विनंती करीन की, या समाजाच्या अधिकारापासून वंचित घटकांच्या लाभासाठी आपण विविध जनजागृतीवर कार्यक्रम तयार करावेत आणि ते आयोजित करावेत ” यास प्रतिसाद देताना महासंचालक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था (बीएआरटीआय) पुणे यांनी आपल्यावर सोपविलेली जबाबदारी स्वीकारली व पुढील शब्दात आपली कृतज्ञता व्यक्त केली :-

“ सर्व प्रथम माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ च्या कलम २६ (१) (क) अनुसार समाजातील अधिकारापासून वंचित राहिलेल्या घटकांच्या लाभासाठी विविध जन जागृतीपर आणि शैक्षणिक कार्यक्रम तयार करून त्याचे आयोजन करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था समर्थ असल्याचे मानल्याबद्दल मी कृतज्ञता व्यक्त करतो. ”

सामाजिक न्यायाशी संबंधीत संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था म्हणून या संस्थेचे कार्यक्षेत्र लक्षात घेता माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ च्या कलम २६ (१) (क) मध्ये अनुस्थुत असलेले समाजातील उपेक्षित वर्गांच्या लाभासाठी विविध जन जागृतीपर आणि शैक्षणिक कार्यक्रमांची निर्मिती आणि आयोजन, हे देखील या संस्थेचे कार्यक्षेत्र आहे

.... या विशिष्ट क्षेत्रात आपण घेतलेला पुढाकार सामाजिक दृष्ट्या उपेक्षित वर्गांना न्याय मिळण्याकरिता सहाय्य करण्यासाठी दूरगामी परिणाम करणारा असेल, हे लक्षात येते.....”

कृती : माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ च्या कलम २६ (१) मध्ये अंतर्भूत असलेल्या तरतुदीचा विचार करता आणि त्यांच्यासाठी समाजातील उपेक्षित घटकांमध्ये जागृती निर्माण करणे आणि माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ बाबत त्यांना आणखी माहिती करून देणे, माहितीचा अधिकार अधिनियमाशी संबंधीत महत्वाचे पैलू आणि विविध विभागांकडून आवश्यक माहिती मिळवण्याचे मार्ग व साधनांची माहिती करून देणे, खन्या अर्थाने माहितीचा अधिकार अधिनियमाची यशस्वी अंमलबजावणी करण्याची उदीष्टे साध्य करणे आणि समाजातील दुर्बल घटकांच्या हितासाठी – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्थेने प्रत्यक्ष समाजातील उपेक्षित घटकांशी संपर्क साधण्याचे त्यांच्या अपेक्षा, मते, अनुभव इत्यादी जाणून घेण्याचे आणि माहितीचा अधिकार अधिनियमाचा त्यांना लाभ कसा करून देता येईल ते समजून घेण्याचे ठरविले होते.

या प्रयोजनासाठी योग्य धोरण विकसीत करण्याकरिता आणि कृती योजना तयार करण्याकरिता तसेच उपेक्षित घटकाना व्यासपीठ मिळवून देण्याकरिता, वेळोवेळी, मुख्य माहिती आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य यांच्याकडून मिळणारे वैयक्तिक मार्गदर्शन हे खूपच प्रोत्साहक आणि सहाय्यभूत होते.

या वचनबध्दतेबरोबरच, बहुतेक ही अशा प्रकारची पहिली / एकमेवव्हितीय असेल, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेबद्दारे यशदा पुणे येथे ३१ ऑगस्ट २०१२ रोजी कार्यशाळा आयोजित केली होती.

कार्यशाळेची ठळक वैशिष्ट्ये :

सहभाग : महाराष्ट्रातील अधिकारापासून वर्चित राहिलेल्या समाजाच्या विविध घटकांचे १०९ प्रतिनिधी म्हणजे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विशेष मागास वर्ग, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग, शारीरीकदृष्ट्या अपंग वर्ग इत्यादी यांनी उपरोक्त राज्य स्तरीय कार्यशाळेत सक्रीय सहभाग घेतला होता. याचा उल्लेख करणे महत्वाचे आहे की, महादेव कोळी, वारली, कातकरी, पावरा, पारधी, कोकना हे तसेच अनुसूचित जमातीच्या वर्गमधून सुध्दा या कार्यशाळेत उपस्थित राहिले होते. अनुसूचित जमाती- कातकरी (विशेष करून कमजोर जनजाति गट) व पारधी अनुसूचित जमातीचा वर्ग आणि गडचिरोली सारख्या दुर्गम व नक्षलग्रस्त जिल्ह्यामधून देखील काही अनुसूचित जमातीच्या व्यक्ती सुध्दा या कार्यशाळेत उपस्थित राहिल्या होत्या ही मोठी समाधानाची बाब आहे.

पुढील विख्यात व्यक्तींनी व तज्ज्ञानी उपरोक्त भाग घेणा-या व्यक्तींना मार्गदर्शन केले :

१. श्री. रत्नाकर गायकवाड, राज्य मुख्य माहिती आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य
२. डॉ. संजय चहांदे, भाप्रसे, महा. संचालक, यशदा, पुणे
३. डॉ.डी. आर. परिहार, भावसे, महासंचालक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था, पुणे
४. श्री. अशोक धिवरे, भूतपूर्व भापोसे आणि अपर पोलीस महा संचालक (निवृत्त) महाराष्ट्र शासन
५. श्री. प्रल्हाद कचरे, संचालक माहितीचा अधिकार केंद्र, यशदा, पुणे
६. श्री. विवेक वेलणकर, माहितीचा अधिकार, या संबंधातील विख्यात कार्यकर्ता आणि समाज सेवक व समन्वयक, सजग नागरिक मंच, पुणे

श्री. रत्नाकर गायकवाड, मुख्य माहिती आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य यांनी केलेले मागदर्शन

यात पुढील मुद्यांचा समावेश आहे.

१. माहितीचा अधिकारातून त्याचा मूळ हेतू साध्य होतो आणि तो भारताच्या संविधानामध्ये घालून दिलेल्या तत्वाशी सुसंगत आहे. समाजातील उपेक्षित घटकांसाठी माहितीच्या अधिकाराचे विशेष महत्व आहे, सामाजिक परिवर्तनासाठी हा अधिनियम म्हणजे एक शस्त्र आहे,
२. माहितीच्या अधिकाराच्या मदतीने, आपल्या संविधानामध्ये घालून दिलेली स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता या सारखी तत्वे समाजातील तळागाळातील पददलित आणि अधिकारांपासून वंचित राहिलेल्या घटकांपर्यंत पोहचतील,
३. समाजातील अपेक्षित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आणि प्रत्यक्ष लोकराज्याचा भाग बनण्यासाठी त्यांचा पाठपुरावा करण्याकरिता अशा चालू कार्यशाळा फार गरजेच्या आहेत.
४. माहितीचा अधिकाराचा वापर केव्हा व कुठे करावा, कोणती माहिती मिळवावी, प्राप्त माहितीचे काय करावे, त्याचा योग्य वापर कसा करावा.
५. माहितीच्या अधिकाराच्या मदतीने उपलब्ध निधी आणि सामाजिक न्याय विभागाने, आदिवासी विकास विभागाने आणि इतर शासकीय विभागांनी केलेल्या खर्चावर (जनतेचा पैसा) योग्य देखरेख ठेवता येईल.
६. माहितीचा अधिकार अधिनियमातील तरतुदीचा वापर अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) अधिनियम १९८९ च्या तरतुदीसोबत करता येऊ शकेल

७. महाराष्ट्र राज्यातील प्रत्येक जिल्हयातील उपेक्षित घटकात अधिनियमाबद्दल जागृतता निर्माण करण्यासाठी कृती योजना तयार करण्यात यावी.
८. माहितीचा अधिकार अधिनियमाबाबत माहिती देणारी लहान पुस्तीका तयार करून अधिकारापासून वंचित राहिलेल्या घटकांमध्ये वितरीत करण्यात यावी.
९. ज्यांना पददलितांची खरोखरीच चिंता वाटते आणि त्यांच्या उन्नती आणि सुधारासाठी काम करण्याची ज्यांची इच्छा आहे अशा प्रत्येक तालुक्यातील १० व्यक्ती आणि प्रत्येक जिल्हयातून १०० व्यक्तींची या प्रयोजनासाठी त्यांची स्वतःची क्षमता वाढविण्याकरिता निवड करण्यात यावी. या निवडक व्यक्तींची क्षमता वाढविण्यासाठी विशिष्ट योजना तयार करण्यात यावी आणि कार्यान्वित करण्यात यावी.
१०. विशेषकरून कमकुवत जनजाति गटांतील आणि अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमधील अगदी छोट्या सीमांतिक वर्गातील व्यक्तींना तालुका, जिल्हा, विभागीय स्तरावरील कार्यशाळामध्ये सहभागी करून घ्यावे.
११. राष्ट्राच्या विकासासाठी माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ कडे पाहण्यासाठी दृष्टिकोन व्यापक व पूर्वग्रहरहित वैचारिक क्षमता असणे गरजेचे आहे.

इतर तज्जानी पुढील मुद्यांवर मार्गदर्शन केले

१. माहितीचा अधिकार अधिनियमाच्या संदर्भात यशदाचे योगदान व भूमिका,
२. माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ मधील विविध तरतुदींची तपशीलवार माहिती,
३. “ सर्वसामान्य माणसाला न्याय मिळत नाही किंवा त्याचे खरेखुरे काम केले जात नाही. ” ही चालू विचारसरणी बदलणे.
४. जर शासकीय/ प्रशासकीय कार्यात पारदर्शकता असेल तर माहितीच्या अधिकाराची गरजच भासणार नाही.

अत्यंत महत्वाचे म्हणजे सहभागी झालेल्या तज्जानी पुढील मते आणि अपेक्षा व्यक्त केल्या.

१. या अधिनियमाचा प्रचार करण्यासाठी आणि त्याच्याबाबत सर्वसाधारण जनजागृती निर्माण करण्यासाठी विविध राष्ट्रस्तरीय पथदर्शक कार्यक्रमांचा वापर करण्यात यावा. त्याचप्रमाणे विद्यापीठासंह शैक्षणिक संस्थामध्ये निबंध लेखन स्पर्धा, चर्चासत्रे इत्यादी आयोजित करण्यात यावीत.
२. समाजातील उपेक्षित घटकांमध्ये माहितीच्या अधिकाराबाबत जनजागृती निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा आयोजित करण्याकरिता जिल्हा स्तरावर काम करणाऱ्या विविध

अशासकीय संघटनांना प्रोत्साहन देण्यात यावे, अशा कार्यशाळा भरविण्यासाठी, यशदा व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्थेने त्यांना सहाय्य करावे आणि तज मार्गदर्शन / पाठबळ उपलब्ध करून द्यावे.

3. तालुका /जिल्हा/विभागीय स्तरावर नियमितपणे मोठ्या प्रमाणात प्रशिक्षण कार्यक्रम हाती घेण्यात यावेत.
4. छोटे पाडे आणि खेडयातून एक किंवा दोन व्यक्तींना प्रशिक्षीत करण्यात यावे, ज्यांचे नंतर समाजामध्ये जनजागृती करण्यासाठी सहाय्य मिळेल.
5. शाळा, महाविद्यालये / विद्यापीठ येथे कार्यशाळा भरविणे,
6. शाळांच्या आणि महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमामध्ये माहितीचा अधिकार अधिनियमाचा समावेश करणे.
7. अशा कार्यशाळा / प्रशिक्षण घेण्यासाठी मुख्य माहिती आयुक्ताकडून जिल्हाधिकाऱ्यांना सूचना देण्यात याव्यात.
8. माहितीचा अधिकार अधिनियम, अशा उपेक्षित लोकाना वितरीत करण्यासाठी त्यांना योग्य प्रशिक्षण देण्यासाठी विशिष्ट आदिवासी / स्थानिक भाषांमध्ये अनुवादित करण्यात यावा त्याचप्रमाणे महिलांना शिक्षीत करण्यासाठी स्वयंसहायता गटाना प्रशिक्षित करता येऊ शकेल.
9. केवळ वाल्मिक (मेहतर) यासारख्या विनिर्दिष्ट गटांसाठी आणि पारधी, कातकरी, माडिया, गोंड इत्यादी सारख्या आदिवासी गटांसाठी विशेष कार्यशाळा भरविण्यात याव्यात.
10. अधिकारापासून वंचित राहिलेल्या समाजातील पंचायत समिती / जिल्हा परिषद सदस्यांना माहितीचा अधिकार या अधिनियमासंबंधात प्रशिक्षण देण्यात यावे.
- 11.प्रश्नाशी संबंधीत कारवाईचा पाठपुरावा करण्यावर सनियंत्रण ठेवण्यासाठी विनिर्दिष्ट माहितीचा अधिकार विषय समिती स्थापन करण्यात यावी. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन प्रशिक्षण संस्थेने मध्यस्थ / समन्वयक म्हणून भूमिका पार पाडावी आणि यासाठी कृती योजना तयार करावी.
- 12.माहितीचा अधिकार अधिनियमाच्या पुस्तीका वितरीत करण्यात याव्यात आणि त्या गावाचे सरपंच, ग्रामसेवक, शांतता समितीचे सदस्य यांना आणि समाजातील अधिकारांपासून वंचित राहिलेल्या घटकांच्या विविध समित्या यांना व गाव – चावडी, सार्वजनिक ग्रंथालये इत्यादी ठिकाणी उपलब्ध करून देण्यात याव्यात.
- 13.माहितीचा अधिकाराची यशोगाथा प्रसिद्ध करण्यात यावी आणि तिचा प्रसार करण्यात यावा.
- 14.माहितीचा अधिकाराबाबत माहिती देण्यासाठी (हेल्पलाईन) मदत सेवा सुरु करण्यात यावी.

15. माहितीचा अधिकार क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या अधिकारांयापासून वंचित राहिलेल्या घटकांच्या प्रतिनिधीना (माहितीचा अधिकार कार्यकर्ते) सुरक्षा पुरविण्यात यावी.
16. माहितीचा अधिकार हा गरिबांसाठी आणि अधिकारांपासून वंचित राहिलेल्या घटकांसाठी मुख्य व आशादायी साधन आहे.

चर्चेअंती वृद्धीगंत करण्याचे मार्ग पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. भाग घेणाऱ्यांची गोळा केलेली माहिती साठविण्यात यावी.
२. पहिल्या टप्प्यामध्ये माहिती अधिकाराची विभागीय स्तरावर कार्यशाळा आयोजित करता येऊ शकेल आणि तदनंतर दुसऱ्या टप्प्यामध्ये समाजाच्या सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांसाठी जिल्हा स्तरावर माहितीचा अधिकार यासंबंधात कार्यशाळा आयोजित करता येऊ शकेल.
३. वरील कार्यशाळेमध्ये अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती / भटक्या जमाती / विमुक्त जाती भटक्या जमाती / इतर मागासवर्ग सहभागीदारांसह शासकीय अधिकारी आणि संबंधीत संघटनाचे प्रतिनिधी यांचा देखील समावेश करण्यात यावा.
४. माहितीचा अधिकार अधिनियमासंदर्भात प्रशिक्षीत तज्जांचे पथक निर्माण करता येऊ शकेल. प्रत्येक जिल्हयातून एक मुख्य प्रशिक्षक तयार करण्यात यावा आणि यासाठी बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन प्रशिक्षण संस्थेने राज्य / राष्ट्रीय स्तरावर माहितीचा अधिकार तज्जांच्या सहाय्याने कार्यशाळांचे आयोजन करावे.
५. प्रत्येक जिल्हयामध्ये माहितीच्या अधिकाराबाबत किमान १० प्रशिक्षक तयार करावेत आणि यासाठी प्रशिक्षकांकरिता प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावा.
६. माहितीचा अधिकार अधिनियमाच्या प्रशिक्षकांना प्रशिक्षण सामग्री पुरवावे आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांमधील प्रशिक्षणार्थीसाठी वाचन साहित्य पुरवावे.
७. जिनिस(जिल्हा नियोजन समिती)च्या स्वाधीन निधी ‘नवोपक्रम कार्यक्रमाअंतर्गत’ जिल्हाधिकाराकडून निधी उभारून विभागीय व जिल्हा स्तरावर अशा कार्यशाळांचे आयोजन करण्याचे देखील ठरविण्यात आले होते

निष्कर्ष : वरील वृत्तांतावरून हे स्पष्ट झाले आहे की, या एकमेवाद्वितीय कार्यशाळेमुळे माहितीचा अधिकार समाजाच्या अपेक्षित वर्गापर्यंत पोहचेल व आपले ध्येय साध्य करील याबाबत फार मोठे सामर्थ्य मिळाले आणि त्याबाबतच्या आशा उंचावल्या.

तदनंतर : माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ यांच्या कलम २६ (१) अन्वये माहितीच्या अधिकाराचा प्रभावी वापर करून सक्षम होता यावे म्हणून समाजाचे विशेषतः दुर्बल घटकांतील

पुढील विख्यात व्यक्तींनी व तज्ज्ञानी उपरोक्त भाग घेणा-या व्यक्तींना मार्गदर्शन केले :

१. श्री. रत्नाकर गायकवाड, राज्य मुख्य माहिती आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य
२. डॉ. संजय चहांदे, भाप्रसे, महा. संचालक, यशदा, पुणे
३. डॉ.डी. आर. परिहार, भावसे, महासंचालक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था, पुणे
४. श्री. अशोक धिवरे, भूतपूर्व भापोसे आणि अपर पोलीस महा संचालक (निवृत्त) महाराष्ट्र शासन
५. श्री. प्रल्हाद कचरे, संचालक माहितीचा अधिकार केंद्र, यशदा, पुणे
६. श्री. विवेक वेलणकर, माहितीचा अधिकार, या संबंधातील विख्यात कार्यकर्ता आणि समाज सेवक व समन्वयक, सजग नागरिक मंच, पुणे

श्री. रत्नाकर गायकवाड, मुख्य माहिती आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य यांनी केलेले मागदर्शन

यात पुढील मुद्यांचा समावेश आहे.

१. माहितीचा अधिकारातून त्याचा मूळ हेतू साध्य होतो आणि तो भारताच्या संविधानामध्ये घालून दिलेल्या तत्वाशी सुसंगत आहे. समाजातील उपेक्षित घटकांसाठी माहितीच्या अधिकाराचे विशेष महत्व आहे, सामाजिक परिवर्तनासाठी हा अधिनियम म्हणजे एक शस्त्र आहे,
२. माहितीच्या अधिकाराच्या मदतीने, आपल्या संविधानामध्ये घालून दिलेली स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता या सारखी तत्वे समाजातील तळागाळातील पददलित आणि अधिकारांपासून वंचित राहिलेल्या घटकांपर्यंत पोहचतील,
३. समाजातील अपेक्षित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आणि प्रत्यक्ष लोकराज्याचा भाग बनण्यासाठी त्यांचा पाठपुरावा करण्याकरिता अशा चालू कार्यशाळा फार गरजेच्या आहेत.
४. माहितीचा अधिकाराचा वापर केव्हा व कुठे करावा, कोणती माहिती मिळवावी, प्राप्त माहितीचे काय करावे, त्याचा योग्य वापर कसा करावा.
५. माहितीच्या अधिकाराच्या मदतीने उपलब्ध निधी आणि सामाजिक न्याय विभागाने, आदिवासी विकास विभागाने आणि इतर शासकीय विभागांनी केलेल्या खर्चावर (जनतेचा पैसा) योग्य देखरेख ठेवता येईल.
६. माहितीचा अधिकार अधिनियमातील तरतुदीचा वापर अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) अधिनियम १९८९ च्या तरतुदीसोबत करता येऊ शकेल